

ANDRZEJ WRZYSZCZ

DR HAB., PROF. UMCS, UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

W LUBLINIE

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-9824-4251](https://orcid.org/0000-0002-9824-4251)

Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Najnowsze opracowania tematu

1. Wprowadzenie; 2. Artykuły popularnonaukowe; 2.1. Andrzej Szulczyński, *W togach, ale bez godła*; 2.2. Konrad Graczyk, *Sąd doraźny katowickiego Gestapo*; 3. Artykuły naukowe; 3.1. Ewa Wiatr, *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga*; 3.2. Artykuły Huberta Mielnika; 3.3. Artykuły Konrada Graczyka; 4. Monografie; 4.1. Marian Małecki, *Spod ostrza gilotyny. Proces karny o szpiegostwo w III Rzeszy w świetle akt Gertrudy Świerczek i grupy „U-2” Armii Krajowej*; 4.2. Bogdan Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*; 4.3. Andrzej Szulczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*; 5. Podsumowanie.

1

Problematyka sądownictwa w okresie II wojny światowej i okupacji ziem polskich przez III Rzeszę Niemiecką wymaga dalszych pogłębionych badań. Na potrzebę intensyfikacji prac naukowych nad prawem obowiązującym w tym okresie i funkcjonującym wtedy sądownictwem zwracają uwagę wybitni polscy historycy: Stanisław Salmonowicz i Zygmunt Mańkowski¹. Z satysfakcją można stwierdzić, że postulaty te są w pewnym stopniu realizowane. W ciągu ostatnich pięciu lat ukazały się publikacje odnoszące się do prawa obowiązującego w okresie okupacji², a także pozycje, które w większym lub mniejszym zakresie dotyczą organizacji

¹ S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 3, s. 348–357; Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 155–158.

² Np. W. Uruszczak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Z dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20), s. 681–708; A. Fermus-Bobowiec, M. Szweczek-Daniel, *Prawo karne w służbie ideologii i jako narzędzie eksterminacji na przykładzie prawa karnego dla Polaków i Żydów na terenach wcielonych do III Rzeszy*, [w:] *Druga wojna światowa. Wybrane zagadnienia konfliktu międzynarodowego*, red. W. Kozyra, I. Lasek-Surowicz, A.M. Zaręba, Chełm 2015, s. 195–204; R. Gieroiń, *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne*

i działalności ówczesnych sądów. Są to różnorodne prace: od artykułów popularnonaukowych, opracowań źródłowych, artykułów naukowych do fragmentów monografii i pełnych monografii.

Doceniam zalety publikowania artykułów dotyczących historii w bieżącej prasie wielotematycznej. Pozwala to przybliżyć szerokim kręgom czytelników odległe w czasie wydarzenia. Jest to niewątpliwie jedna z najbardziej efektywnych form edukacji historycznej. W przypadku prawa i sądownictwa w czasie II wojny światowej i okupacji niemieckiej takie publikacje są szczególnie pożądane. Okres ten w świadomości współczesnej opinii publicznej kojarzy się przede wszystkim (i słusznie) z działaniami wojennymi, walkami partyzantów, terrorem policyjnym, obozami zagłady, obozami koncentracyjnymi, gettami, wywozem na przymusowe roboty do Rzeszy, holokaustem, zbrodniami wojennymi. Pamiętać jednak należy, że w okupacyjnej rzeczywistości istotną rolę odgrywały także sądy.

Jedne z nich były ważnymi ogniwami aparatu terroru, inne mimo ekstremalnych warunków zapewniały jednak minimum poczucia funkcjonowania normalnego systemu prawnego. Czytelnikom wiele trudności sprawia rozróżnianie poszczególnych sądów ze względu na ich liczbę (kilkanaście) oraz na bardzo podobne do siebie nazwy, zwłaszcza że nie zawsze były one identycznie tłumaczone z języka niemieckiego na język polski. Na ziemiach II Rzeczypospolitej okupowanych przez Niemcy działało obok siebie kilka systemów sądownictwa: sądy III Rzeszy, sądy niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie, oficjalne sądownictwo polskie podporządkowane władzom okupacyjnym GG, organy wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego.

Warto zauważyć, że kompetencje tych systemów często zachodziły na siebie, a nawet się pokrywały. Były to modele sądownictwa wrogich państw, które wyraźnie różniły się już przed wybuchem wojny. Po 1 września 1939 r. systemy te realizowały zgoła odmienne cele. Najdobitniej przejawiało się to w obrębie

wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940, „Textus et Studia” 2016, t. 4, nr 8, s. 135–155; K. Dąbrowski, A. Wrzyszczyński, *Das Familienrecht im Generalgouvernement*, [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015, Toruń*, ed. D. Janicka, Toruń 2016, s. 141–162; H. Mielnik, A. Wrzyszczyński, *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1, s. 89–114; A. Wrzyszczyński, *Das auf den in das Deutsche Reich in den Jahren 1939–1945 eingegliederten polnischen Gebieten angewandte materielle Strafrecht*, „Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2017, nr 1, s. 309–321; idem, *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939–1945 angewandte materielle Strafrecht*, „Juridica International” 2017, vol. 26, s. 25–33; idem, *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2019, vol. LXVI, nr 1, s. 439–450. Zakres niniejszego artykułu nie pozwala na omówienie tych publikacji.

prawa karnego, gdzie ten sam czyn mógł podlegać ściganiu przez sądy jednego państwa, a z punktu widzenia drugiego – był traktowany jako zachowanie zgodne z prawem czy nawet pożądane³. Wiedza na ten temat ogranicza się niestety do wąskiego, hermetycznego kręgu historyków, a w szczególności historyków prawa.

2

2.1. Udanym krokiem kierunku przełamania tych barier jest artykuł Andrzeja Szulczyńskiego zamieszczony na łamach poczytnego czasopisma „Polityka”. Zainteresowanie czytelników wywołał na pewno niebanalny tytuł tej publikacji: *W togach, ale bez godła*⁴. Autor dokonał rzetelnej syntetycznej charakterystyki sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie. Mimo ograniczonej objętości tekstu zdołał przedstawić organizację sądownictwa polskiego, podstawy prawne jego funkcjonowania, ocenił intensywność działalności sądów z rozróżnieniem na sprawy cywilne i karne. Słusznie stwierdził, że działalność sądownictwa polskiego nie była marginesem, „lecz ważnym elementem codziennego życia”. Szulczyński uwzględnił bardzo istotną kwestię podsądności ludności żydowskiej sądom polskim. Pokusił się też o przedstawienie oceny roli sądownictwa polskiego przez ówczesną opinię publiczną, ale uwzględnił także powojenny stan świadomości społecznej w tej kwestii. Jego rozważania stanowią bardzo dobrą inspirację dla czytelników do poszerzania wiedzy na omawiany temat⁵.

³ Idem, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008, s. 13–14.

⁴ A. Szulczyński, *W togach, ale bez godła*, „Polityka” 2018, nr 4 (3145), s. 54–56. Na końcu tego artykułu podana została informacja, że Autor wykorzystał swoją niewydaną jeszcze wtedy książkę *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie*. Książka ta ukazała się w 2020 r. Powróć do niej niżej w niniejszym opracowaniu.

⁵ Moim zdaniem nie można użyć następującego sformułowania: „Formalnie system sądownictwa polskiego w GG powołany został dwoma rozporządzeniami generalnego gubernatora Hansa Franka z 24 lutego 1940 r. o sądownictwie polskim i sądownictwie w GG i o sądownictwie niemieckim w GG”. Rozporządzenia te zostały bowiem wydane 19 lutego 1940 r., a w dniu 24 lutego 1940 r. weszły w życie. Kwestionuję też stwierdzenie, że „wznowiły orzekanie odpowiednie sądy okręgowe i apelacyjne”. Sąd Apelacyjny w Radomiu nie wznowił orzekania, gdyż nie istniał przed wojną. Władze okupacyjne GG utworzyły go, aby skorelować podział terytorialny dla administracji ogólnej z podziałem terytorialnym dla celów sądowych. Nie zgadzam się też ze zdaniem: „Postępowania przed sądami polskimi toczyły się wyłącznie w języku polskim, także wszystkie pisma wnoszone były po polsku”. Według mnie istniały wyjątki na rzecz języka ukraińskiego. Zob. A. Szulczyński, *W togach...*, s. 54–55.

2.2. Do węższego grona odbiorców adresowany jest artykuł popularnonaukowy Konrada Graczyka, odnoszący się do sądu doraźnego katowickiego Gestapo⁶. Miejsce publikacji determinuje przede wszystkim docieranie do czytelników zainteresowanych historią. Trzeba przyznać, że Autor bardzo umiejętnie skonstruował swoje kilkustronicowe opracowanie, aby przedstawić podstawy funkcjonowania, organizację i złowrogą rolę, jaką spełnił ten sąd w ciągu kilku lat okupacji. Graczyk scharakteryzował rasistowskie przepisy specjalnego prawa karnego dla Polaków i Żydów, ale podkreślił też uprawnienia nadprezydentów i namiestników Rzeszy do rozszerzania właściwości sądów doraźnych. W oryginalny – i według mnie bardzo skuteczny – sposób przedstawił organizację i obsadę kadrową sądu (przytoczył fragment przesłuchania przewodniczącego sądu, szefa katowickiego Gestapo Johannes Thümmlera, zeznającego jako świadek przed Sądem Prziśięgłych przy Sądzie Krajowym w Stuttgarcie w 1964 r.). Wstrząsające są fragmenty relacji o praktyce działania sądu doraźnego katowickiego Gestapo, którego posiadzenia odbywały się na terenie KL Auschwitz (w ciągu kilku godzin skazywano od 200 do 300 osób). Graczyk przywołał ustalenia wybitnego polskiego historyka prawa Alfreda Koniecznego. Ujawnił on przerażającą statystykę: ponad 90 % wyroków sądu doraźnego katowickiego Gestapo to kary śmierci, reszta to osadzenie w obozie koncentracyjnym.

3

3.1. Artykuł Ewy Wiatr odnoszący się do funkcjonowania sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie (na kanwie jednego procesu) można uznać moim zdaniem za opracowanie o charakterze źródłowym⁷. W przypisach powołano wprawdzie dwa artykuły naukowe, ale zdecydowana większość rozważań Autorki opiera się na analizie materiałów źródłowych. Sięgnęła ona do spuścizny aktowej przechowywanej w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, która pozostała po działalności Sądu Grodzkiego w Pławnie w latach 1929–1947 (706 jednostek archiwalnych). W tym zespole archiwalnym wyodrębniła 10 teczek z lat 1941–1942, jednak właściwa treść rozważań odnosi się do jednej tylko sygnatury nr 217: akt procesowych sprawy cywilnej, w której powodem był Żyd Majer Wolberg, a pozwanym Polak Karol Kuban. W pierwszych zdaniach Wiatr uprzedza, że jej tekst będzie opowieścią o stosunkach polsko-żydowskich w cza-

⁶ K. Graczyk, *Sąd doraźny katowickiego Gestapo*, Przystanek Historia, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/67353,Sad-dorazny-katowickiego-Gestapo.html> [dostęp: 31.12.2020].

⁷ E. Wiatr, *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały. Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN” 2015, nr 11, s. 494–502.

sie II wojny światowej. Trzeba jednak podkreślić, że obok walorów historycznych jej narracja ma także charakter stricte prawniczy. Autorka rzetelnie relacjonuje przebieg procesu przed sądami I i II instancji, uwzględnia rolę adwokatów reprezentujących obie strony. Analizuje zastosowane przez sądy przepisy polskiego kodeksu postępowania cywilnego, ale słusznie zauważa, iż sąd I instancji (sędzia Stefan Korporowicz orzekający jednoosobowo w Sądzie Grodzkim w Pławnie) niezgodnie z prawem sięgnął do uregulowań wcześniejszych. Na tych terenach przed wprowadzeniem polskiego k.p.c. z 1932 r. obowiązywała rosyjska procedura cywilna, która weszła w życie w 1876 r. (Autorka na s. 500 popełnia błąd, pisząc, że wprowadzono ją w Królestwie Polskim w 1875 r.). W jednym z pism procesowych skierowanych do sądu pozwany próbuje zdyskredytować powoda Żyda ze względu na jego pochodzenie, ale Autorka w tej konkretnej sprawie nie dostrzegła żadnych przejawów niechęci czy stronnictwośći ze strony sądu (zastrzega jednak, że na podstawie pojedynczego przypadku nie można czynić wiarygodnych uogólnień).

3.2. Kolejną kategorią publikacji są artykuły naukowe. Kilka przygotował Hubert Mielnik. Jednym z nich jest opracowanie odnoszące się do projektu tworzenia po zakończeniu II wojny światowej sądownictwa karnego na okupowanych terenach Niemiec przez struktury podległe Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie⁸. Autor przedstawił te szczegółowe prace na tle pozycji emigracyjnych władz polskich w obozie aliantów. Omówił struktury organizacyjne, którym powierzono przygotowania legislacyjne (Biuro Prac Administracyjnych, od 24 lipca 1943 r. Minister Odbudowy Administracji Publicznej, podległy mu Dział Administracji Okupacyjnej z jego referatem prawnym, Międzyresortowy Komitet Koordynacyjny do spraw Okupacji). W trakcie prac rozważano skomplikowane kwestie odnoszące się m.in. do ścigania przestępców wojennych, amnestii, rehabilitacji, ważności niektórych wyroków karnych, odsunięcia od orzekania sędziów niemieckich. Najważniejszym plonem tych przygotowań był referat pt. „Tezy oraz plan organizacji i prac przygotowawczych w przedmiocie sądownictwa karnego na terenach Rzeszy Niemieckiej przewidzianych dla polskiej administracji okupacyjnej” z 13 kwietnia 1944 r., którego autorem był dr Stanisław Celichowski. Projekt zrecenzowali dr Tadeusz Cyprian i dr Stanisław Kodź⁹.

Tezy przewidywały utworzenie następujących sądów: niższych sądów policyjnych, wyższych sądów policyjnych, trybunałów wojskowych, Wyższego Trybunału Wojskowego. Zasady postępowania przed tymi sądami miały być przygotowane

⁸ H. Mielnik, *Koncepcja sądownictwa karnego w planowanej polskiej strefie okupacyjnej Niemiec w pracach Ministerstwa Odbudowy Administracji Publicznej w Rządzie RP na uchodźstwie 1943–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. XXI, s. 295–312.

⁹ *Ibidem*, s. 295–301, 305–306.

w dalszej kolejności, podstawą miał być polski kodeks postępowania karnego przy uwzględnieniu wojskowej procedury karnej. Prawo materialne miał stanowić polski kodeks karny i inne polskie przepisy, ale rozważano też adaptację niektórych przepisów niemieckich po odpowiednich zmianach. Tezy zostały zredagowane w sposób bardzo ostrożny, z uwzględnieniem realnej pozycji międzynarodowej rządu polskiego na wiosnę 1944 r. Nie pojawiły się w nich – ani w innych oficjalnych dokumentach – jakiegokolwiek sugestie co do zasięgu terytorialnego strefy okupacyjnej, którą ewentualnie miałyby objąć Polska. W Ministerstwie Odbudowy Administracji Publicznej zbierano jednak dane statystyczne (takie jak liczba sądów oraz sędziów poszczególnych instancji, wielkość zaludnienia) na niektórych terenach. Chodziło o ziemie na zachód od przedwojennej granicy polsko-niemieckiej do Odry i Nysy Łużyckiej, ale wyjątkowo także o wybrane okręgi na zachód od tej linii (Cottbus, Luckau, wybrzeże Bałtyku do wysokości wyspy Rugii), poza tym gromadzono informacje z całych Prus Wschodnich. Polski projekt organizacji sądownictwa karnego nie miał żadnego praktycznego znaczenia na okupowanym przez aliantów terytorium Niemiec. Warto docenić skrupulatność Autora, który przywołał stosunkowo mało znany epizod istnienia polskiej enklawy w brytyjskiej strefie okupacyjnej w latach 1945–1948 (miasto Haren w północno-zachodnich Niemczech przemianowane na Maczków)¹⁰.

Omawiany artykuł opiera się na bardzo solidnej bazie źródłowej (archiwalia, akty normatywne). Sięgnął on też do reprezentatywnej literatury naukowej. Wywody stoją na bardzo dobrym poziomie i są rzetelnie udokumentowane. Pewien niedosyt budzi brak informacji, czy w pracach prowadzonych na uchodźstwie wykorzystano doświadczenia z okupowanego kraju. Przez kilka lat funkcjonowały tam sądy Polskiego Państwa Podziemnego, które orzekały w warunkach terroru okupacyjnego.

Dwa kolejne artykuły Huberta Mielnika poruszają kwestie funkcjonowania sądownictwa okupacyjnego w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Najnowsza publikacja ukazała się na łamach „Czasopisma Prawno-Historycznego”¹¹. Przedmiotem rozważań jest tu instytucja nazwana prawem sprawdzenia, którą Niemcy wprowadzili do systemu prawnego GG w celu kontrolowania prawomocnych wyroków sądów polskich. Była to jedna z form nadzoru niemieckich władz okupacyjnych nad organami polskiego oficjalnego wymiaru sprawiedliwości. Pierwsza część omawianego opracowania ma charakter

¹⁰ *Ibidem*, s. 297, 302–303, 306–307.

¹¹ *Idem*, *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. LXXII, z. 1, s. 211–240.

wprowadzający. Autor przedstawił tu najważniejsze akty normatywne regulujące status sądów w Generalnym Gubernatorstwie. Bardzo szczegółowo scharakteryzował przepisy odnoszące się do prawa sprawdzenia (wymogi formalne, ramy czasowe składania wniosków, organy administracji i sądy należące do pionu sądownictwa niemieckiego uczestniczące w realizowaniu tej instytucji procesowej). Szczególnie docenić należy klarowne zdefiniowanie pojęcia „sądownictwo nieniemieckie” (w tym wskazanie, od kiedy ta nazwa pojawia się w GG, w stosunku do których sądów i w jakim okresie należy jej używać) oraz precyzyjne wyjaśnienie, że wyższe sądy niemieckie odgrywające najistotniejszą rolę w stosowaniu prawa sprawdzenia nie mogą być traktowane jako dodatkowa instancja sądownictwa polskiego (nieniemieckiego). W dotychczasowej literaturze naukowej odnajdujemy bardzo wiele błędów w tych kwestiach¹².

W dalszej części artykułu omówione zostało orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w sprawach, w których zastosowano prawo sprawdzenia. To istotny postęp w badaniach naukowych, gdyż dotąd powoływano się tylko na ogólne opinie i jednostkowe przykłady. Autor dokonał analizy 35 orzeczeń – należy tę liczbę uznać za w pełni reprezentatywną – omówił oddzielnie sprawy cywilne i sprawy karne, wszystkie zakończyły się uchyleniem prawomocnego orzeczenia polskiego sądu (wyroku lub postanowienia). Podał nazwiska sędziów i adwokatów biorących udział w tych postępowaniach. Udowodnił, że zawarta w przepisach przesłanka naruszenia interesu publicznego była przez sędziów Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu utożsamiana z naruszeniem interesu narodu niemieckiego¹³.

Na przywołanie zasługuje też artykuł naukowy Mielnika opublikowany w Czechach w języku angielskim¹⁴. Pierwsze strony tego opracowania zawierają obszernie wprowadzenie obejmujące status Generalnego Gubernatorstwa i jego miejsce w modelu okupacji stworzonym w Europie przez III Rzeszę w trakcie II wojny światowej. Autor omawia też system prawa wprowadzony przez Niemców w GG i organizację sądownictwa polskiego (nieniemieckiego). Ten szeroki wstęp był niezbędny ze względu na potrzebę przybliżenia tych realiów czytelnikom w Czechach. Dalsze fragmenty odnoszą się do właściwej treści pracy i poruszają kwestie ustawodawstwa antyżydowskiego wprowadzonego przez Niemców w GG oraz statusu procesowego ludności żydowskiej przed sądami polskimi (nieniemieckimi) w dystrykcie lubelskim. Wybór tego dystryktu jest w pełni uzasadniony

¹² *Ibidem*, s. 211–217.

¹³ *Ibidem*, s. 217–239.

¹⁴ Idem, *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2018, s. 54–67.

ze względu na jego rolę w realizacji holokaustu. Uzupełnieniem są dane na temat funkcjonowania sądownictwa polubownego w getcie lubelskim¹⁵.

3.3. Na szczególną uwagę zasługuje cykl artykułów naukowych Konrada Graczyka opublikowanych w kilku ostatnich latach. Dotyczą one różnych aspektów organizacji i funkcjonowania sądownictwa niemieckiego w okresie wojny i okupacji, a w szczególności Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Na pierwszym miejscu – ze względu na obszerność i ważkość podjętego tematu – należy omówić opracowanie, które ukazało się drukiem w 2018 r. W pracy tej Autor omawia szczególną kategorię przestępstw, które znalazły się na wokandzie tego sądu: „przestępstwa wrześniowe”, a w ramach tej grupy – te skierowane przeciwko życiu¹⁶. Artykuł zawiera solidne tło historyczne uwzględniające przebieg działań militarnych na początku września 1939 r. na obszarze, który znalazł się później pod kognicją Sądu Specjalnego w Katowicach. Zaletą jest niewątpliwie precyzyjna definicja pojęcia „przestępstwo wrześniowe” przedstawiona w pierwszym zdaniu tego opracowania, gdyż nie jest to termin powszechnie znany. Docenić też należy sięgnięcie do orzecznictwa Sądu Specjalnego w Bydgoszczy (Sondergericht Bromberg) i Sądu Specjalnego w Łodzi (Sondergericht Litzmannstadt). Badania komparatystyczne są w tym przypadku bardzo potrzebne, gdyż najbardziej znanym przykładem karania „przestępstw wrześniowych” jest właśnie Sąd Specjalny w Bydgoszczy, podobne było też nadgraniczne położenie Katowic i Bydgoszczy oraz mieszany skład narodowościowy w okręgach tych sądów¹⁷.

Zachowane archiwalia nie zawierają niestety akt zarejestrowanych w 1939 r. dotyczących „przestępstw wrześniowych” rozpoznawanych przez Sąd Specjalny w Katowicach. Autor odnalazł jednak dokumenty z lat późniejszych, które pozwoliły mu na dokonanie istotnych uogólnień. Wykorzystał kilka spraw, analizując zarówno okoliczności popełnienia czynów będących przedmiotem aktów oskarżenia, jak i przebieg rozpraw sądowych. Ze zbiorczego zestawienia wynika, że wyniki tych procesów były następujące: dziewięciu oskarżonych zostało uniewinnionych, a trzech – skazanych na karę śmierci. Według Graczyka postępowania przed Sądem Specjalnym w Katowicach we wskazanych wyżej sprawach prowadzone były w sposób poprawny, a orzecznictwo tego sądu w porównaniu z Sądem Specjalnym w Bydgoszczy było zdecydowanie bardziej obiektywne¹⁸.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ K. Graczyk, „Przestępstwa wrześniowe” w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Część I: Przestępstwa przeciwko życiu, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. XXI, s. 275–294.

¹⁷ *Ibidem*, s. 274–278, 281–284.

¹⁸ *Ibidem*, s. 278–281, 284–291.

Kontynuację tych badań zawiera druga część artykułu, opublikowana rok później w tym samym czasopiśmie, dotycząca przestępstw przeciwko zdrowiu i wolności¹⁹. Autor odwołuje się do ustaleń odnoszących się do tła historycznego i wojskowego przedstawionych w scharakteryzowanej wyżej części pierwszej, ponownie akcentuje potrzebę porównań z działalnością Sądu Specjalnego w Bydgoszczy. Omawiane w części drugiej przestępstwa przeciwko zdrowiu stanowiły najliczniejszą grupę „przestępstw wrześnieowych”, mniejsze znaczenie miały przestępstwa przeciwko wolności (wyodrębniono tylko trzy sprawy). Autor przedstawia okoliczności faktyczne popełnienia tych czynów, relacjonuje zeznania świadków, ocenia przebieg rozpraw przed sądem i wydane orzeczenia²⁰. Wyniki tych procesów były następujące: przestępstwa przeciwko zdrowiu: 20 oskarżonych, w tym ośmiu uniewinnionych, sześciu skazanych na karę śmierci i sześciu – na kary pozbawienia wolności; przestępstwa przeciwko wolności: sześciu oskarżonych, w tym dwóch uniewinnionych, jeden skazany na karę śmierci i trzech – na kary pozbawienia wolności²¹.

Podobnie jak w części I, Graczyk pozytywnie ocenia poziom orzecznictwa Sądu Specjalnego w Katowicach:

Procesy były prowadzone w sposób należyty. Sąd katowicki nie stosował nadużywanych w Bydgoszczy domniemań o porozumieniu wszystkich Polaków na danym terenie zmierzającym do wyniszczenia niemczyzny. [...] W żadnym z orzeczeń nie zastosowano charakterystycznej w sprawach bydgoskich konstrukcji współsprawstwa rozszerzonego. [...] w żadnej z badanych spraw nie stwierdzono uproszczeń dowodzenia ani skazania nieadekwatnego do ustalonego stanu faktycznego. Wręcz przeciwnie, trzeba podkreślić, że procesy te były od strony dowodowej prowadzone bez zarzutu²².

Inny aspekt działalności Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz) jest przedmiotem artykułu opublikowanego w czasopiśmie „Z Dziejów Prawa” w 2019 r.²³. Graczyk zajął się tu instytucją wznowienia postępowania. W pierwszej części opracowania wskazał podstawy formalne funkcjonowania sądownictwa w Niemczech w sprawach karnych: kodeks postępowania karnego z 1877 r. (Strafprozessordnung) i ustawę o ustroju sądów z 1877 r. (Gerichtsverfas-

¹⁹ Idem, „Przestępstwa wrześnieowe” w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Część II: *Przestępstwa przeciwko zdrowiu i wolności*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2019, t. XXII, s. 261–279.

²⁰ *Ibidem*, s. 262–276.

²¹ Idem, „Przestępstwa wrześnieowe”..., Część I, s. 281.

²² Idem, „Przestępstwa wrześnieowe”..., Część II, s. 266–267.

²³ Idem, *Wznowienie postępowania karnego w praktyce Sądu Specjalnego w Katowicach* (Sondergericht Kattowitz) 1939–1945, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20), s. 597–615.

sungsgesetz). Skonstatował jednak, że po utworzeniu sądów specjalnych pojawiło się bardzo dużo zmian i modyfikacji. Według Graczyka po tych poprawkach obowiązywał przed sądami specjalnymi odrębny model procesu. Jego cechy to: „znaczne uproszczenie, sumaryczność, silne skrócenie, szybkość”. Było to postępowanie jednoinstancyjne, a więc niezaskarżalne zwyczajnym środkiem odwoławczym. Możliwe było jednak złożenie wniosku o wznowienie postępowania, przewidziane w przepisach ogólnych, które w przypadku sądów specjalnych zmodyfikowano i w rezultacie środek ten był łatwiejszy do wykorzystania. Wniosek o wznowienie postępowania był rozpatrywany przez izbę karną sądu krajowego (Landgericht)²⁴.

W drugiej części artykułu Autor zajął się praktyką Sądu Specjalnego w Katowicach. W początkowym okresie okupacji składanie wniosków o wznowienie postępowania było niemożliwe, gdyż na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemcy nie wprowadzili systemu sądownictwa powszechnego. Pierwsze sprawy pochodzą z 1940 r., ostatnie – z 1943 r. W sumie było to 18 postępowań. W każdym z nich skazani próbowali się w ten sposób bronić przed orzeczoną karą śmierci. Nie odnaleziono spraw z 1944 r. Opracowanie zawiera profesjonalną, szczegółową analizę prawniczą wszystkich wniosków o wznowienie postępowania i sposobów ich załatwiania. Wnioski te zostały odrzucone²⁵.

Nietypową treść zawiera artykuł Konrada Graczyka zamieszczony w *Studiach poświęconych pamięci Wojciecha Organiściaka*²⁶. Nie porusza problematyki organizacji sądownictwa, jego funkcjonowania czy oceny orzecznictwa. Autor zajął się wewnętrzną zawartością akt spraw sądowych będących spuścizną archiwalną pozostałą po działalności Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz) z lat 1939–1945 i przeanalizował ją z punktu widzenia technicznych zasad porządkowania. Skrupulatnie scharakteryzował dokumenty włączane do akt sądowych, pochodzące z różnych faz postępowania: działań policji, prokuratury, czynności sądu i organu egzekucyjnego. Były to na przykład: doniesienia o przestępstwie, raporty policyjne, protokoły przesłuchania świadków, raporty śledcze, notatki, szkice sytuacyjne, protokoły zatrzymania, nakazy aresztowania, zawiadomienia o przyjęciu oskarżonych do aresztu śledczego bądź przeniesienia ich do innej placówki, zarządzenia nadprokuratora, akty oskarżenia, zarządzenia przewodniczącego sądu, dokumenty doręczenia pism procesowych, wnioski adwokatów, protokoły rozpraw, formularze wyroków i inne. Opracowanie może stanowić doskonałą

²⁴ *Ibidem*, s. 597–600.

²⁵ *Ibidem*, s. 601–613.

²⁶ *Idem*, *Metodyka prowadzenia akt w Sądzie Specjalnym w Katowicach (1939–1945)*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński et al., Katowice 2020, s. 235–251.

pomoc naukową dla badaczy zajmujących się funkcjonowaniem organów policyjnych, prokuratorskich, sądowych, struktur należących do więziennictwa w III Rzeszy w okresie II wojny światowej. Szczególnie przydatne będzie przy analizie akt, które zachowały się w stanie szczątkowym. Chciałbym wyraźnie podkreślić, że bardzo wysoko cenię rzetelność i drobiazgową skrupulatność Konrada Graczyka w opracowywaniu i wykorzystywaniu źródeł archiwalnych.

Kolejnym potwierdzeniem solidnego podejścia badawczego i stosowania dojrzałego warsztatu naukowego w tym zakresie jest artykuł poświęcony Sądowi Specjalnemu w Bielsku (*Sondergericht Bielitz*)²⁷. Spuścizna archiwalna ma w odniesieniu do tego sądu charakter szczątkowy, gdyż tuż przed wkroczeniem Armii Czerwonej akta sądowe zostały spalone na dziedzińcu. Autor odnalazł jednak fragmentaryczne dokumenty w Archiwum Federalnym w Berlinie (*Bundesarchiv*) i Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie-Dahlem (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*). Sięgnął także do teczek trzech spraw sądowych, które omyłkowo włączono do zespołu akt *Sondergericht Kattowitz* przechowywanego w Archiwum Państwowym w Katowicach²⁸. Na tej podstawie przedstawił obsadę sędziowską Sądu Specjalnego w Bielsku. Dokonał wieloaspektowej analizy danych osobowych sędziów, biorąc pod uwagę ich wiek, dotychczasową karierę zawodową, przebieg studiów prawniczych i końcowych egzaminów państwowych, miejsce urodzenia (wieś lub miasto), pochodzenie społeczne, status rodzinny (stan cywilny, dzieci), przynależność do NSDAP (w tym moment wstąpienia do tej partii), dodatkowe zatrudnienie i inne. Graczyk pokusił się o końcowe podsumowanie, w którym zaakcentował, że sędziowie przed objęciem stanowisk w Sądzie Specjalnym w Bielsku pełnili służbę na ziemiach polskich wcielonych w 1939 r. do Rzeszy albo w miejscowościach należących przed II wojną światową do Niemiec, ale położonych blisko granicy z Rzeczpospolitą Polską. Oceniał, że z punktu widzenia władz nazistowskich: „Stanowili dobrą, sprawdzoną kadrę”²⁹.

Niewielkie fragmenty artykułu Konrada Graczyka o sądach specjalnych w III Rzeszy odnoszą się do ziem polskich pod okupacją (liczba i lokalizacja tych sądów, znaczenie specjalnego prawa karnego dla Polaków i Żydów z 4 grudnia 1941 r.)³⁰. Przywołać też należy kilkustronicowy artykuł tego Autora opublikowa-

²⁷ Idem, *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „*Miscellanea Historico-Iuridica*” 2017, t. XVI, z. 2, s. 41–54.

²⁸ *Ibidem*, s. 41–43, 45.

²⁹ *Ibidem*, s. 44–52.

³⁰ Idem, *Sądy Specjalne III Rzeszy jako „sądy doraźne frontu wewnętrznego” (1933–1945)*, „*Miscellanea Historico-Iuridica*” 2019, t. XVIII, z. 2, s. 172–173, s. 189, 191, 193.

ny za granicą w języku niemieckim³¹. Ze względu na środki ostrożności wprowadzone w bibliotekach i inne ograniczenia związane z pandemią COVID-19 nie udało mi się dotrzeć do innego artykułu odnoszącego się (sądząc na podstawie tytułu) także do praktyki funkcjonowania Sądu Specjalnego w Katowicach³².

4

4.1. Dla poszerzenia naszej wiedzy o sądach w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945 bardzo istotne znaczenie mają monografie, nawet jeśli poruszają kwestie funkcjonowania ówczesnego sądownictwa tylko we fragmentach. Na pewno należy sięgnąć do książki Mariana Małeckiego, której długi tytuł rozpoczyna się od dramatycznych słów: *Spod ostrza gilotyny...*³³. Publikacja ta jest obszernym studium zawierającym zdecydowanie szerszą treść, niż wynikałoby to z tytułu. Wiodący wątek to oczywiście proces karny o szpiegostwo przeciw III Rzeszy przeciwko Gertrudzie Świerczek i konspiracyjnej strukturze Polskiego Państwa Podziemnego o kryptonimie grupa „U-2”. Czytelnik znajdzie tu jednak także bardzo szczegółowe i wyczerpujące informacje na temat zagadnień ustrojowych dotyczących organizacji okupacji niemieckiej na Górnym Śląsku (w tym znaczenia volkslisty), kształtowania polskiego ruchu oporu w skali całego kraju i w ośrodkach lokalnych (np. w Goczałkowicach). Niezwykle obszerne są też dane odnoszące się do działalności wywiadu polskiego i niemieckiego. Autor zajął się także procedurą wykonywania kary śmierci w III Rzeszy. Praca oparta została na imponującej bazie źródłowej (archiwalia, akty normatywne, pamiętniki, wspomnienia) i niezwykle obfitej literaturze naukowej. Na tej podstawie Autor przytoczył bardzo wiele drobiazgowych danych biograficznych osób istotnych dla opracowywanego tematu.

Marian Małecki przedstawił też etap postępowania sądowego. Proces toczył się przed Trybunałem Ludowym (Volksgerichtshof). Sprawę rozpatrywał III Senat tego Trybunału. Czytelnik poznaje personalia składu sądującego oraz adwokatów reprezentujących oskarżonych (tylko Gertrudę Świerczek reprezentował obrońca z wyboru), przebieg rozprawy oraz wyrok i jego uzasadnienie. Przytoczone zostały

³¹ Idem, *Die (beschleunigte) Evakuierung des Sondergerichts Kattowitz im Jahre 1945*, „Journal on European History of Law” 2020, vol. 11, No 1, s. 110–113.

³² Idem, *Związek Powstańców Śląskich jako organizacja mająca na celu popełnianie przestępstw przeciwko życiu. Członkowie Związku Powstańców Śląskich oraz Związku Strzeleckiego przed Sądem Specjalnym w Katowicach (Sondergericht Kattowitz)*, „Śląski Almanach Powstańczy” 2019, t. 5, s. 147–160.

³³ M. Małecki, *Spod ostrza gilotyny. Proces karny o szpiegostwo w III Rzeszy w świetle akt Gertrudy Świerczek i grupy „U-2” Armii Krajowej*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2019.

wnioski skazanych o ułaskawienie. Autor formułuje swoje oceny w stosunku do działań sądu, postawy adwokatów, komentuje przepisy prawa materialnego, które były podstawą orzeczenia³⁴.

4.2. Odniesienia do działalności większej liczby sądów można znaleźć w monografii Bogdana Musiała pt. *Kto dopomoże Żydowi...*³⁵. Ze względu na tematykę tej książki, która odnosi się do eksterminacji ludności żydowskiej na ziemiach polskich, przedmiotem zainteresowania Autora były utworzone przez Niemców w Generalnym Gubernatorstwie sądy specjalne oraz policyjne sądy doraźne. Narastające rozszerzanie środków represji przeciwko Żydom powiązane było z procesem przejmowania bardzo wielu spraw od sądów specjalnych przez policję niemiecką. Jak stwierdził Bogdan Musiał: „Kary śmierci orzekane przez policyjne sądy doraźne oznaczały w praktyce natychmiastowe rozstrzelanie na miejscu bez formalnego wyroku, podczas gdy niemieckie sądy specjalne orzekały co prawda według bardzo uproszczonych, ale pewnych ustalonych reguł [...]”³⁶. Z punktu widzenia przedstawicieli niemieckich organów okupacyjnych postępowanie przed sądami specjalnymi było zbyt przewlekłe, chociaż w najbardziej obciążonym Sądzie Specjalnym w Warszawie utworzono dodatkową izbę i znacznie zintensyfikowano orzecznictwo³⁷.

Autor podaje przykłady aktów normatywnych publikowanych w Dzienniku Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa, które wprowadzały właściwość różnych sądów w odniesieniu do czynów karalnych (oczywiście według niemieckiego okupacyjnego „prawa”) popełnianych przez Żydów albo ich pomocników należących do innych narodowości. Przywołuje też zarządzenia i obwieszczenia lokalnych organów administracji i policji. Monografia nie zawiera szczegółowych relacji z rozpraw sądowych, ale można tu znaleźć przykłady konkretnych spraw i wydanych w nich wyroków. Podkreślić należy aktywną rolę Sądu Specjalnego w Warszawie i Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa w przygotowywaniu przepisów, które miały na celu bardziej skuteczne ściganie przypadków naruszania zakazu opuszczania gett przez ludność żydowską (postulat rozciągnięcia odpowiedzialności na rodziców małoletnich dzieci poniżej 14. roku życia)³⁸. Pamiętać należy, że problematyka sądownictwa niemieckiego to zaledwie drobny ułamek właściwej treści tego opracowania, opartego na

³⁴ *Ibidem*, s. 150–169, 202–210, 244–253.

³⁵ B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.

³⁶ *Ibidem*, s. 87–88, 129–130, 133–137, 145–149.

³⁷ *Ibidem*, s. 84, 92–96.

³⁸ *Ibidem*, s. 51–52, 57–59, 67, 73, 82, 85–86, 137–145, 275–276, 314–315.

różnorodnych źródłach i niezwykle skrupulatnie dobranej literaturze naukowej (w języku polskim, niemieckim i angielskim). Jestem pod wrażeniem wnikliwej analizy i często krytycznej oceny dotychczasowych publikacji, która stanowić powinna inspirację dla dalszych prac badawczych.

4.3. Autorem monografii, która została poświęcona wyłącznie problematyce sądownictwa okupacyjnego, jest Andrzej Szulczyński³⁹. Autor zajął się historią sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór tematu zasługuje na pełną akceptację, problematyka ta wymaga pilnego, rzetelnego opracowania. Organizacja i funkcjonowanie sądownictwa polskiego w GG w latach 1939–1945 stanowiły do niedawna autentyczną „białą plamę”. Dotychczasowe publikacje mają charakter ogólnych syntez opierających się na analizie aktów normatywnych, w niewielkim stopniu uwzględniają źródła archiwalne w postaci akt sądowych odnoszące się do praktyki działania tego sądownictwa. W mojej ocenie za wyjątki w tej materii można uznać opracowania Jana Grabowskiego i Barbary Engelking⁴⁰ oraz wspomnianą wyżej pracę Ewy Wiatr, wykorzystane przez Autora monografii. Przywołać też należy badania Huberta Mielnika, których wyniki omawiam wyżej (dwa artykuły naukowe) i wskazuję niżej (planowana monografia oparta na rozprawie doktorskiej). Andrzej Szulczyński nie sięgnął do tych prac, ale nie można czynić Mu z tego powodu zarzutów, gdyż w chwili przygotowywania do druku Jego książki, dostępny był tylko jeden artykuł Huberta Mielnika (wydany w Czechach w języku angielskim).

Konstrukcja monografii Szulczyńskiego oparta została na kryterium merytorycznym. Składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, wykazu źródeł i literatury, podsumowania w języku niemieckim oraz indeksu nazwisk. Strukturę tę można zaakceptować, chociaż wewnętrzny podział rozdziału III na podpunkty budzi moje zastrzeżenia. Wstęp zawiera typowe dla monografii elementy (cel pracy i jej konstrukcję, podstawę źródłową, uwagi terminologiczne). Rozdział I ma charakter wprowadzający. Autor przedstawił w nim podstawy ustroju Generalnego Gubernatorstwa oraz strukturę organizacyjną resortu

³⁹ A. Szulczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁴⁰ B. Engelking, J. Grabowski, „Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942, Warszawa 2010; J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942*, [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007; idem, *Zarząd powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.

sprawiedliwości GG (administrację tego resortu i dualistyczny system sądownictwa). W rozdziale II scharakteryzował status sądownictwa polskiego (podstawy prawne jego funkcjonowania, organizację, obsadę kadrową, zakres stosowania polskiego prawa i niemieckiego „prawa” okupacyjnego). W rozdziale III sięgnął do wybranych przykładów orzecznictwa sądów polskich, dokonując słusznego podziału na sprawy cywilne (punkt 1) i karne (punkt 2). Podział wewnętrzny tych punktów polegający na omówieniu wyników kwerend w poszczególnych archiwach nie wydaje mi się właściwy. Rozdział IV odnosi się do statusu procesowego ludności żydowskiej przed sądami polskimi. W zakończeniu Autor dokonał podsumowania swoich ustaleń.

Monografia oparta została na umiejętnie wyselekcjonowanej, reprezentatywnej literaturze naukowej. Moje zastrzeżenia budzi natomiast wykorzystanie bazy źródłowej, a w szczególności badania archiwaliów. Ramy objętościowe niniejszego artykułu nie pozwalają na głębsze uwagi na ten temat. Zamierzam w najbliższym czasie przygotować recenzję książki Andrzeja Szulczyńskiego, w której wyjaśnię, czego dotyczą moje uwagi krytyczne w tej kwestii. Podejmę także polemikę naukową odnoszącą się do innych zagadnień. Kontrowersyjne jest na przykład pojęcie „sądownictwo nieniemieckie”. Mam odmienne zdanie na temat znaczenia tej nazwy w języku prawnym Generalnego Gubernatorstwa. Zaproponuję Autorowi także inne zmiany terminologiczne. W monografii używane są np. nazwy: Główny Wydział Wymiaru Sprawiedliwości, dystryktowe wydziały wymiaru sprawiedliwości (nazewnictwo to nie jest w pełni konsekwentne – można znaleźć też określenia: Główny Wydział Sprawiedliwości, działy sprawiedliwości w dystryktach). Wydaje mi się, że struktury te nie powinny być traktowane jako organy „wymiaru sprawiedliwości”⁴¹, proponuję stosowane przeze mnie neutralne określenie organy „resortu sprawiedliwości”⁴². Podtrzymuję swoje krytyczne stanowisko na temat opisu tworzenia przez Niemców struktury organizacyjnej sądownictwa polskiego na początku okupacji⁴³. Przedstawiłem je wyżej, omawiając artykuł popularnonaukowy Szulczyńskiego *W togach, ale bez godła*. W monografii powtórzył swe stwierdzenia.

Mimo tych polemicznych uwag zachęcam do lektury książki *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Na pewno stanowi ona jeden z ważnych kroków zmierzających do „otwarcia drzwi zamkniętych dotąd w polskiej historiografii”. Wiele przytoczonych przez Andrzeja Szulczyńskiego faktów

⁴¹ A. Szulczyński, *Sądownictwo polskie...*, s. 17, 38, 42 i in.

⁴² Używanie tej neutralnej terminologii zasugerował mi wiele lat temu wybitny historyk ustroju i prawa Profesor Adam Lityński.

⁴³ *Ibidem*, s. 12.

to całkowita nowość, która w istotnym stopniu rozszerza stan naszej wiedzy. Nie można przejść obok tej publikacji obojętnie. Ustalenia dokonane przez Autora i sformułowane w monografii wnioski będą stanowiły asumpt do – koniecznych według mnie – dalszych badań nad sądownictwem na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w czasie II wojny światowej.

5

Przedstawione wyżej refleksje odnoszą się do polskich opracowań dotyczących sądownictwa w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945 opublikowanych w ciągu ostatnich pięciu lat. Ogólna ocena tego dorobku jest moim zdaniem pozytywna, a nawet optymistyczna. Na podkreślenie zasługuje fakt, że obok prac znanych i doświadczonych historyków ustroju i prawa pojawiły się pozycje innych uczonych, dla których jest to początek badań na tej niwie. Problematyka ta znalazła uznanie Narodowego Centrum Nauki, które sfinansowało projekty badawcze Konrada Graczyka i Huberta Mielnika. Wszystkie przywołane w niniejszym artykule publikacje naukowe oparte zostały na solidnej bazie źródłowej. Ze względu na specyfikę okresu wojny i okupacji, wartość nie do przecenienia mają: wspomnienia, pamiętniki, memuary, kroniki, diariusze – pozwalają poznać realia życia codziennego różnych grup ludności, praktykę działania organów aparatu państwowego i partyjnego III Rzeszy, formy oporu na zajętych przez Niemcy terenach. Dzięki nim można lepiej zrozumieć skalę ówczesnych zagrożeń i różne systemy wartości zwycięzców i pokonanych, którzy poddani zostali eksploatacji gospodarczej, terrorowi policyjnemu i eksterminacji. Nie mniejsze znaczenie mają według mnie archiwalia. Zawierają informacje, do których czytelnicy mają dostęp znacznie utrudniony. Ich wykorzystanie, opracowanie i sformułowanie odpowiednich wniosków to zadanie wymagające wiedzy, doświadczenia i nieposzlakowanej uczciwości naukowej. Omówione wyżej pozycje bez żadnych wątpliwości spełniają te kryteria i wnoszą do dotychczasowego stanu badań wiele nowych, nieznanych dotąd ustaleń.

Optylizmem napawa nadzieja na nowe publikacje odnoszące się do problematyki sądownictwa w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. W latach 2019–2020 uczestniczyłem w dwóch przewodach doktorskich poświęconych tej tematyce. Byłem recenzentem dysertacji Konrada Graczyka pt. „Sondergericht Katowitz 1939–1945”. Publiczna obrona rozprawy doktorskiej odbyła się na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach w dniu 16 września 2019 r. i zakończyła się pełnym sukcesem. Byłem też członkiem komisji wyznaczonej przez Radę Instytutu Nauk Prawnych Uniwersytetu Marii Curie-Skłodow-

skiej w Lublinie do przeprowadzenia publicznej obrony pracy doktorskiej Huberta Mielnika pt. „Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1944”. Publiczna obrona zakończyła się również pełnym sukcesem w dniu 3 lutego 2020 r. Wedle mojej wiedzy na podstawie tych dysertacji przygotowywane są monografie, które niebawem powinny ukazać się drukiem. Liczę także na przygotowanie i opublikowanie materiałów źródłowych dotyczących działalności Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu w okresie okupacji niemieckiej. Z rozmowy przeprowadzonej przez Profesora Stanisława Żerko z Doktorem Bogumiłem Rudawskim udostępnionej w internecie wynika, że opracowanie to będzie stanowiło tom XVIII *Documenta Occupationis*⁴⁴. Wszystkie te plany stanowią dobry prognostyk i zachętę do dalszych badań.

Ramy opracowania nie pozwalają na omówienie badań odnoszących się do organizacji i funkcjonowania sądownictwa Polskiego Państwa Podziemnego. W mojej ocenie nasza historiografia poczyniła tu bardzo znaczące postępy, które zasługują na odrębny artykuł recenzyjny. Nie można jednak nie wskazać kilku wiodących publikacji⁴⁵.

Bibliografia

- Dąbrowski K., Wrzyszczyński A., *Das Familienrecht im Generalgouvernement*, [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area 3rd–6th September 2015, Toruń*, ed. D. Janicka, Toruń 2016.
- Engelking B., Grabowski J., „Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942, Warszawa 2010.
- Fermus-Bobowiec A., Szewczak-Daniel M., *Prawo karne w służbie ideologii i jako narzędzie eksterminacji na przykładzie prawa karnego dla Polaków i Żydów na terenach wcielonych do III Rzeszy*, [w:] *Druka wojna światowa. Wybrane zagadnienia konfliktu międzynarodowego*, red. W. Kozyra, I. Lasek-Surowiec, A.M. Zaręba, Chełm 2015.
- Gieroń R., *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, t. 4, nr 8.
- Grabowski J., *Zarząd powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we*

⁴⁴ *Rozmowa o przygotowywanym nowym tomie Documenta Occupationis*, Instytut Zachodni Poznań, <https://youtu.be/gzpHqsNVPlw> [dostęp: 20.10.2020].

⁴⁵ L. Kania, *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Siedlce 2015; B. Szyrowski, *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*, Warszawa 2016; P. Szopa, „W imieniu Rzeczypospolitej...”. *Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Podokręgu AK Rzeszów, Rzeszów* 2014; O. Szerkus, *Die Sondergerichtsbarkeit des Polnischen Untergrundstaates*, Berlin 2019 (Schriften zur Rechtsgeschichte, Band 183).

- wczesnych latach powojennych 1939–1950, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942*, [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.
- Graczyk K., *Die (beschleunigte) Evakuierung des Sondergerichts Kattowitz im Jahre 1945*, „Journal on European History of Law” 2020, vol. 11, No 1.
- Graczyk K., *Metodyka prowadzenia akt w Sądzie Specjalnym w Katowicach (1939–1945)*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński et al., Katowice 2020.
- Graczyk K., „Przestępstwa wrześniowe” w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Część I: *Przestępstwa przeciwko życiu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. XXI.
- Graczyk K., „Przestępstwa wrześniowe” w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Część II: *Przestępstwa przeciwko zdrowiu i wolności*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2019, t. XXII.
- Graczyk K., *Sąd doraźny katowickiego Gestapo*, Przystanek Historia, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/67353,Sad-dorazny-katowickiego-Gestapo.html> [dostęp: 31.12.2020].
- Graczyk K., *Sądy Specjalne III Rzeszy jako „sądy doraźne frontu wewnętrznego” (1933–1945)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. XVIII, z. 2.
- Graczyk K., *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „Miscellanea Historica-Iuridica” 2017, t. XVI, z. 2.
- Graczyk K., *Wznowienie postępowania karnego w praktyce Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz) 1939–1945*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20).
- Graczyk K., *Związek Powstańców Śląskich jako organizacja mająca na celu popełnianie przestępstw przeciwko życiu. Członkowie Związku Powstańców Śląskich oraz Związku Strzeleckiego przed Sądem Specjalnym w Katowicach (Sondergericht Kattowitz)*, „Śląski Almanach Powstańczy” 2019, t. 5.
- Kania L., *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Siedlce 2015.
- Małecki M., *Spod ostrza gilotyny. Proces karny o szpiegostwo w III Rzeszy w świetle akt Gertrudy Świerczek i grupy „U-2” Armii Krajowej*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2019.
- Mańkowski Z., *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Cwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998.
- Mielnik H., *Koncepcja sądownictwa karnego w planowanej polskiej strefie okupacyjnej Niemiec w pracach Ministerstwa Odbudowy Administracji Publicznej w Rządzie RP na uchodźstwie 1943–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. XXI.

- Mielnik H., *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (niemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. LXXII, z. 1.
- Mielnik H., *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2018.
- Mielnik H., Wrzyszc A., *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1.
- Musiał B., *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Salmonowicz S., *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9 z. 3.
- Szerkus O., *Die Sondergerichtsbarkeit des Polnischen Untergrundstaates*, Berlin 2019 (Schriften zur Rechtsgeschichte, Band 183).
- Szopa P., *„W imieniu Rzeczypospolitej...”. Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Podokręgu AK Rzeszów*, Rzeszów 2014.
- Szulczyński A., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Szulczyński A., *W togach, ale bez godła*, „Polityka” 2018, nr 4 (3145).
- Szyprowski B., *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*, Warszawa 2016.
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20).
- Wiatr E., *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały. Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN” 2015, nr 11.
- Wrzyszc A., *Das auf den in das Deutsche Reich in den Jahren 1939–1945 eingegliederten polnischen Gebieten angewandte materielle Strafrecht*, „Acta historico-iuridica Pilsnensia” 2017, nr 1.
- Wrzyszc A., *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939–1945 angewandte materielle Strafrecht*, „Juridica International” 2017, vol. 26.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2019, vol. LXVI, nr 1.

ANDRZEJ WRZYSZCZYŃSKI

DR HAB., PROF. UMCS, UNIwersYTET MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ W LUBLINIE

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-9824-4251](https://orcid.org/0000-0002-9824-4251)

*Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945).
Najnowsze opracowania tematu*

Problematyka sądownictwa w okresie II wojny światowej i okupacji ziem polskich przez III Rzeszę Niemiecką wciąż wymaga dalszych pogłębionych badań. Ogólna ocena dorobku publikacyjnego ostatnich lat jest jednak pozytywna, a nawet optymistyczna. Na podkreślenie zasługuje fakt, że obok prac znanych i doświadczonych historyków ustroju i prawa pojawiły się pozycje innych uczonych, dla których jest to początek badań na tej niwie. Wszystkie przywołane w niniejszym artykule publikacje naukowe oparte zostały na solidnej bazie źródłowej. Stan naszej wiedzy na temat sądownictwa w okresie II wojny światowej i okupacji ziem polskich przez III Rzeszę został znacznie poszerzony i pogłębiony. Źródłem optymizmu są też zapowiedzi nowych monografii i opracowań źródłowych.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, okupacja niemiecka, sądownictwo

ANDRZEJ WRZYSZCZYŃSKI

ASSOCIATE PROFESSOR, MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY IN LUBLIN

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-9824-4251](https://orcid.org/0000-0002-9824-4251)

*Judiciary on the Polish territories occupied by the Third German Reich
during the Second World War. Recent studies of the topic*

Judiciary during the Second World War and occupation of the Polish territories by the Third German Reich still need comprehensive studies. Overall opinion on the publications issued in recent years is positive, even optimistic. It needs to be emphasized that these works are published not only by the experienced researches but also by young researches at the beginning of their scientific careers. All of the works mentioned in this publication were based on good archival sources. The state of our knowledge about the judiciary during the Second World War and the occupation of Polish lands by the Third German Reich has been significantly expanded and deepened. Another reason for optimism is announcements of new monographs and source studies.

Key words: Second World War, German occupation, judiciary